

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, το Πατριαρχείο ήταν που φρόντιζε για την παιδεία του Γένους. Οι Τούρκοι δεν ήθελαν να μορφώνονται οι υποδουλωμένοι Έλληνες ώστε να χάσουν έτσι σιγά σιγά την εθνική και εκκλησιαστική τους ταυτότητα. Οι νεομάρτυρες όμως τόνωσαν την εκκλησιαστική συνείδηση των υπόδουλων ρωμιών. Ήσαν καθημερινοί άνθρωποι, που όταν όμως τούς ζητήθηκε, δεν αρνήθηκαν την πίστη τους και προτίμησαν να πεθάνουν «για του Χριστού την πίστη την αγία» και την εθνική τους υπερηφάνεια, ιδιότητες αξεδιάλυτες. Ο άγιος Ιωάννης ο Ράπτης π.χ., νέο παιδί από τη Θάσο, δεν δέχτηκε να γίνει Τούρκος και να αλλαξοπιστήσει, όπως ο Βεζύρης τον παρότρυνε γιατί τον λυπήθηκε, αλλά προτίμησε τον αποκεφαλισμό (1652). Η δε αγία Χρυσή, για να μη γίνει θύμα αρπαγής και βιασμού από έναν Τούρκο και εξισλαμιστεί, προτίμησε το θάνατο (1795).

Με το Ψαλτήρι και την Οκτώηχο, μέσα από αμέτρητες δυσκολίες, και εκεί που επέτρεπαν οι περιστάσεις, στο «κρυφό σχολειό», με το ζήλο των μοναχών και ιερέων, η Εκκλησία κατάφερε να κρατήσει τις παραδόσεις, την χριστιανική πίστη και το φρόνημα των Ελλήνων. Πράγματι, τη σκοτεινή περίοδο 1480-1530, οπότε δεν λειτουργούσαν σχολεία στις υπό των Τούρκων εξαρτώμενες ελληνικές περιοχές, οι κληρικοί ήσαν εκείνοι που πήραν την πρωτοβουλία και μόρφωσαν όσα παιδιά μπορούσαν (βλ. Χρ. Κάτσικα- Κ. Θεριανού, 'Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης', εκδ. Σαββάλας, 2004, σελ. 19). Ο ακαδημαϊκός Δ. Κόκκινος γράφει: «Ο παπάς κάτω από το ράκος του ράσου του κρατεί το Ψαλτήρι και πηγαίνει να μάθη τα παιδιά να διαβάζουν Ο κλήρος υπήρξε και ο οδηγός του Έθνους και το στηρίγμά του» ('Ελληνική Επανάσταση', τ. Α', Αθ. 1956, σελ. 25,37). Ο μαρξιστής ιστορικός Νίκος Σβορώνος, για το εθνικο-ανυψωτικό έργο της Εκκλησίας, γράφει: «Η Εκκλησία... θα συνεχίσει το έργο της ανασυγκρότησης της πνευματικής ζωής των Ελλήνων Υπήρξε η κατευθυντήρια γραμμή του Έθνους. Επικεφαλής της εθνικής αντίστασης σ' όλες τις μορφές της, εργαζόμενη για το σταμάτημα των εξισλαμισμών, συμμετέχοντας σ' όλες τις εξεγέρσεις, ακόμη και διευθύνοντάς τες ρυθμίζει επίσης την πνευματική ζωή» ('Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας', εκδ. Θεμέλιο, σελ. 49).

Η εν Χριστώ ελευθερία που μετέδιδε η Εκκλησία, και κράτησε Τριαδοκεντρικά ενωμένους τους Έλληνες σε τόσο αντίξοες περιστάσεις, εκφραζόταν δια πλήθους εκδηλώσεων της καθημερινής ζωής, όπως τα πανηγύρια, το χορό, το κοινοτικό πνεύμα γενικά, τις γιορτές. Οι διδαχές ακόμη φωτισμένων ιερέων (οι οποίοι σπούδασαν στην Ευρώπη, αρκετοί και τις φυσικές επιστήμες), όπως του Ηλία Μηνιάτη, του Ευγένιου Βούλγαρη, του Νικηφόρου Θεοτόκη κ.α. βοήθησαν τον ελληνικό λαό να εγκολπωθεί την ειρήνη, την ενότητα, την εντιμότητα, την ενάρετη ζωή. Ο Ν. Σάθας δηλώνει ότι από τους 1.500 λόγιους της εποχής εκείνης, πάνω από τους 1.000 ήσαν κληρικοί (Ιω. Αλεξίου, 'Πνοές πίστεως', Αθ. 1971, σελ. 16). Οι άνθρωποι αυτοί καλλιέργησαν στους συμπατριώτες τους πύρινη αγάπη προς την πατρίδα και εξίσου προς ελευθερία και χριστιανική ζωή. Αξίως λοιπόν ο σοφός Σπ. Ζαμπέλιος δηλώνει: «Άνευ του Χριστιανισμού το όνομα της Ελλάδος δεν ήθελεν ίσως υπάρξει σήμερα ή εντός βιβλιοθηκών» ('Οικοδόμοι πολιτισμού', σελ. 304). Και ο σπουδαίος ιστορικός Κάρολος Ντιλ έγραψε ότι η Εκκλησία «μαζί με την Ορθοδοξίαν διεφύλαξε και την ελληνική εθνικότητα και την ελληνικήν παιδείαν» ('Οικοδόμοι', σελ. 306). Στο κήρυγμά του ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, που μετέδιδε

φλόγα πίστεως και εθνικού φρονήματος σ' όλη την Ελλάδα, παρακινούσε τη χρηματοδότηση σχολείων και ναών, καθώς και σε μυστηριακή ζωή και θύμηση των γενναίων προγόνων μας.

Όχι μόνο 49 ονόματα κληρικών γνωρίζουμε που ήταν μέλη της Φιλικής Εταιρείας, αλλά και ο Σαλώνων Ησαΐας, ο Παπαφλέσσας, ο Αθανάσιος Διάκος, οι φυλακισμένοι κληρικοί της Τριπολιτσάς, της Λάρισας και της Κρήτης, καθώς και αμέτρητοι κληρικοί που έλαβαν μέρος στην Επανάσταση μαζί με το λαό, οδήγησαν τον αγώνα για ανεξαρτησία σε δρόμο ανόδου και ελευθερίας. Σε 11 προεπαναστάσεις, πριν την κορυφαία του '21, ο Ορθόδοξος κλήρος παρέσχε την έναρξη και τους πεσόντες μάρτυρες. Από όλους τους πατριάρχες που «ενθρονίστηκαν από την Άλωση και ως τον Αγώνα, μόνο 13 έκλεισαν ήρεμα τα μάτια τους. Όλοι οι άλλοι πέθαναν πνιγμένοι, μαχαιρωμένοι, κρεμασμένοι, φυλακισμένοι, εξόριστοι» (Μιχ. Περάνθη, «Το Εικοσιένα», εκδ. Εστίας, σελ. 72). Ο Πουκεβίλ, γάλλος πρόξενος, σημειώνει ότι 6.000 ρασοφόροι έπεσαν στον αγώνα για ελευθερία. Αλλά και ο Πρόξενος της Ιταλίας, Ντομένικο Οριγκόνο, αναφέρει ότι οι Τούρκοι προσπαθούσαν να συλλάβουν τους περισσότερους ιερείς, θεωρώντας τους εμψυχωτές της επανάστασης.

Πρώτος εξάλλου ύψωσε τη σημαία της Επανάστασεως ο Μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Γερμανός. Διακριθέντες στον αγώνα κληρικοί υπήρξαν οι Βρεσθένης Θεοδώρητος, Άνθιμος Γαζής, Νεόφυτος Βάμβας, Κύπρου Κυπριανός, Γρηγόριος ο Ε΄. «Η θηλιά του πατριάρχη» ήταν και είναι εξοχότατο παράδειγμα αυτοθυσίας υπέρ του έθνους του. Διότι αν και του δόθηκε η δυνατότητα, ο πατριάρχης Γρηγόριος δεν εγκατέλειψε το ποίμνιό του, αλλά όπως διέσωσε ο Τερτσέτης, απάντησε στους προκρίτους: «Μη με προτρέπετε να φύγω... Ο θάνατός μου θα ωφελήσει περισσότερο παρά η ζωή μου... Μετά τινος ημέρας, ίσως τα ψάρια θα φάνε εμάς» (ήτο τότε Κυριακή των Βαΐων) (βλ. Ν. Νευράκη, '25 Πανηγυρικοί Λόγοι', Αθ. 1975, σελ. 68-72). Ο Κολοκοτρώνης, σε ένα του λόγο στην Πνύκα, αναφέρει: «Πρέπει να φυλάξετε την πίστη σας και να τη στερεώσετε, διότι, όταν επιάσαμε τα άρματα, είπαμε πρώτα υπέρ Πίστεως και έπειτα υπέρ Πατρίδος» (Τερτσέτης, Άπαντα, τόμ. Γ΄, Αθ. 1953, σελ. 255-256). Ο Έλληνας άλλωστε ποτέ δεν ξεχώρισε ιστορικά τη θρησκεία του από τη ζωή του, αρχής γενομένης από τον αθάνατο Όμηρο. Γι' αυτό και η Ελληνική Επανάσταση έγινε «στο όνομα του Χριστού και της Ελλάδας». Μάλιστα ο γενναίος Κανάρης και ο ατρόμητος Μιαούλης έπαιρναν δύναμη για τους ηρωικούς αγώνες τους από την εικόνα της Θεοτόκου και τον Τίμιον Σταυρόν, όπως εκείνοι δήλωσαν και έδειχναν στη ζωή τους. Ο δε Ρήγας βροντοφώνησε: «Ελάτε μ' ένα ζήλο σε τούτο τον καιρό, να κάμωμεν τον όρκο επάνω στο Σταυρό».

Ο ακαδημαϊκός Σπ. Μελάς, αλλά και ο πολύς Σπ. Ζαμπέλιος και ο μεγάλος Κ. Παπαρρηγόπουλος, προσυπέγραψαν στα έργα τους ότι μοναδική υπήρξε πάντοτε η σύνδεση Ελληνισμού-Χριστιανισμού και η σωτηρία δια της Εκκλησίας (βλ. Ε. Πρωτοψάλτη, όπου ανωτέρω, σ. 102). Η Εκκλησία παρέλαβε από τον Ελληνισμό τα πλουσιότερα στοιχεία, τα επεξέτεινε, τα μεταστοιχείωσε, τα εκχριστιάνισε, τα έκανε τρόπο ζωής και φαίνονται πράγματι έντονα στη ζωή και το θάνατο των μαρτύρων, των αγίων, των Ομολογητών της πίστεως, στη διδασκαλία των Πατέρων, αλλά και των πιστών χριστιανών επί Τουρκοκρατίας, που δεν τα

πρόδωσαν παρά προτίμησαν να πεθάνουν, προβάλλοντας δια της ζωής και της θυσίας τους ότι τα αθάνατα ιδανικά της χριστιανικής πίστης και του πατριωτισμού, αν ενωθούν συνειδησιακά -όπως άλλωστε βιώθηκαν και απ' τους αγωνιστές του 1821- κάνουν θαύματα και αλλάζουν ουσιαστικά τον κόσμο και την ιστορία.